

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 141 (16446)

2001 чылдың
ДЕКАБРЬ 4,
вторник

Ат салган
шагы 17.50

Садар өртээ
3 рубль.

ЧААРТТЫНЫП ТУРАР КӨВҮРҮГ

АМ ЫНДА БАЙДАЛ КАНДЫГ ЭВЕС

Кыштын соогу дүжүп орар-даа болза, Улуг-Хемни кезилдир эрги көвүргүнүң септелгези уламчылавышаан. Ажыл ам ында кидин түлүк. Сентябрь айда массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларынга «Тыва автоорук» эргелелиниң харысалгалыг ажылдакчылары ноябрь айда көвүргүнүң кыры-биле чадаг улус болгаш чийк машиналар аргыже бээр деп чугаалап турган болгай. Ам ол көвүрүг тудуунда байдал кандыг дээрзин «Шынның» номчукчуларынга чугаалап бээри-биле «Тыва автоорук» эргелелинде техниктиг хайгаарал килдизиниң начальниги Даңзын-оол Чалзыпович ОНДАРГА сөстөн бериштээлинер:

Көвүргүнү септеп эгелээн-нивистен бээр бир чыл чартык чедип тур. Ол үениң иштинде кылыр ужурулук колажылдарымыс, өскээр чугаалаарга, эң берге ажылдар кылдырган. Ол ажылдарны кылырынга Красноярски-ниң 7 дугаарлыг көвүрүг-тудуг отрядының М. Б. Быковка удурткан көвүрүг тудугжуларының эки ажылдаанын демделгээр апаар. Ылангыя олар суг адаанга кылыр ажылдарны бедик шынарлыг кылган.

Көвүрүг тудуу чүге саадап турарыл деп айтырыгны Кызылдың чурттакчылары сонургап турары билдингир. Мында чөптүг чылдагааннар бар. Ооң эң колу болза Улан-Удэниң заводунга чагыдып каан металлдарымыс кээр ужурулук графигинден озалдап келген. Эң сөөлгү металл безин октябрь айның төнчүзүндө келген болгай. Ам харын шупту херек ужурулук металлдар чедип келген.

Көвүргүнүң кырын төлөвилелде көрдүнгенин езугаар демирлер-биле чадары доозулган. Ам ону бот-боттарынга тудуштур быжыглаары арткан. Ооң кырынга гидроизоляция ажылдарын тускай көрдүнгөн материалдар-биле кылыр. Ону кышкы соок үеде кылыры болдунмас, ынчангаш көвүргүнүң бир саадап турар чылдагааны ында. Металл озалдап келгени-биле ол ажылдарны үезинде кылып четтиктизэн.

Күзүн бис кышкы үеде чийк машиналарны аргыштырыптар аргазын бодап турдус. Ол ам болдунмас, чүге дээрге көвүрүг кырында чадып каан демирлер чедир быжыглаттынмаан. Көвүргүнүң кырынга хей сай, довуракты төккөш, машиналарны аргыштырып болур турган. Чазын ол сай, довуракты хол-биле дедир чүдүрер апаар. Ооң чарыгдалы дыка улуг, ынчангаш оон ойталаан бис. Чадаг улус бо хүннерде көвүргүнүң кыры-биле кы-

лаштажып кезип турар.

Көвүргүнүң кырында чырык кылдырган, камгалал херимнери кылдынып турар. Бо ажылдар кыжын доостур. Чазын чылып кээрге, чүгле гидроизоляция ажылдарын кылып доозарга, көвүрүг ажылгалга кирер. Кызылчыларга дорту-биле азап болур мен, чазын май айда көвүрүг долузу-биле ажылгалга кирер

диди.

Көвүргүнү ажылгалга кириер дээш, орукчуларның бир демниг ажылын демделгээр апаар. Эрткен кыжын соок 40 градус ажып турда, көвүргүнүң чагыларының суг адаанда быжыглал ажылдарын кылып доостулар. Чайын чырык хүннү ажылгаар дээш, ажыл шагын барымдаа-лавайн, эртенден кезээге чедир ажылдап турганнар. Көвүргүнү бо чылын ажылгалга кириптер аргазы турган, ону чүгле Улан-Удэден кээр ужурулук металлдар саадаткан деп Даңзын-оол Чалзыповичиниң чугаалап турары чөптүг. Келир чылын хем ол чары-биле аргыжылга айтырымынга шаптараазын турбас, шийтирлеттине бээр дээрзинге орукчуларга бүзүрөп болур.

Сергей ХЕРТЕК

ЧУРУКТАРДА: чаарты туттунуп турар көвүргүлөп чадаг улус кезип турар; көвүргүде ажыл үезинде.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

“ШЫН”-2002

Барыын-Хемчик номчуп турар бе?

Барыын-Хемчик — Тываның эң улуг кожууннарының бирээзи, а Ак-Довурак Тываның чаңгыс улуг үлетпүрлүг хоорайы болгай. Ынчангаш кожууннун нийти деңнели өскелерге бодаарга, канчап-даа бедик турар ужурулук. Бистиң корреспондентивис чагыдылгага кожууннун чурттакчы чонунун хамаарылгазы кандыг болуп турарындан түңнел үндүрерин оралдашкан.

Ак-Довурактың Тудугжулар суурунун чурттакчыларындан эрткен чылын 32 кижиге «Шын» солунну чагыттырган болуп турар. Оон өске солуннары номчуп, чагыдып турар бе дээрзин сонургап көөрге, байдал база-ла дээрдевес. «Центр Азии», «Эне сөзү» база төп солуннардан «Аргументы и факты» солунну чагыдып номчуп турар. Постоянный суурнун чурттакчылары оон-даа эвээшти номчуп турар. Ында «Шын», «Тувинская правда», «Центр Азии» солуннары чагыдып турза-даа, оларның саны дыка эвээш. Хоорайның почта салбырының эргелекчилери: В.Д.Салчак биле Т.Ш. Монгуш — оларның тайылбырлап турарындан алырга, «Тыва кижиге черле ындыг: сөөлгү хүнде миннип келир», ынчангаш декабрь айда акшашалын, пенсия, пособие үнерге, ак-довуракчылар чагыдылганы элбээ-биле кылыр дээрзинге бүзүрөп турар.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалыкта номчукчуларның саны база-ла хей эвес. Ынчалза-даа сөөлгү үеде бир айлап, үш айлап чагыдып турар апарган соонда, чагыкчылар немежи-п турар, улаштыр узадып алырын эртирип алыр болгаш, ындыглар доктаамал номчукчуларның санынче кирбейн баар болуп турар. Сумуларда байдал кожуун төвүндө дээр, ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, көдээ суурнун чурттакчыларының сонургалы бедик болуп, сайзырал-деңнелин өскелерден кудулатпас деп турарының бадыткалыдыр.

Декабрь айда чагыдылга айтырыын бирги чергенин кылдыр көрүп, номчукчуларның, чагыкчыларның санын өстүрерин Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы В.С.Монгуш база Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Ч.С. Ооржак олар азаан. Удуртукчулар сөзүн ээлээр болза, Барыын-Хемчик эң хей номчукчулук кожууннарының бирээзи апаар дээрзинге идегеп каалыңар.

Бистиң корр.

Очулдурукчуларның эргезин камгалаары-биле

ТУРГУЗУКЧУ ХУРАЛ БОЛУП ЭРТКЕН

Ноябрь 30-де Парлалга бажыңның хуралдаар залында орус дылдан тыва дылче очулдурукчу кижилерин эрге-ажыктарын камгалаар, очулга ажылынга корум-чурумну тургузарына салдар чедирери-биле Очулдурукчулар ассоциациязының тургузукчу хуралы болуп эрткен.

Аңаа республикада билдингир журналистер, чогаалчылар болгаш очулдурукчулар кирип, очулга дээш өртектерни тодарадырын чугаалашкан. Хуралдың эрткирикти "Тыва Республика" солунун улуг корреспондентизи Мижит-оол Мынмырович Саая очулга дээш төлевирини номиналынга хамаарыштыр деңнелгени чоруткан.

Ооң бодалы-биле алырга, 1991 чылга чедир бир ама (парлалга арны) очулганын

өртээ — 70 рубль турган, а амгы үенин индексациязы-биле ооң өртээ 2310 рубльге дең бооп турар. Ынчап кээрде, демир-үжүк-биле бижиттинген очулганын өртээ — 35 рубль, машинага парлаан саазынның — 40 рубль, а компьютерге өрзөн очулга — 60 рубльге дең деп тайылбырлаан. Аңаа хамаарыштыр илеткелдерни Сибириниң Парлалга, телерадиодамчыдылга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле Тывада салбырынның специализи, журналист А.С.Дембирель, хоочун журналистер А.А.Дүгержаа, С.Д.Маады болгаш ескелер-даа кылган.

Түннелинде очулдурукчу журналистер оргиназакчы комитетти тургускаш, Очулдурукчулар ассоциациязын республиканың Журналистер эвилелинин чанынга тургузарын шийтпирлээн.

Үндүрүг айтырыы ҮЕ ЭВЭЭШ АРТКАН

Бюджет мурнунга өрени үзүктөп төлээрин чөпшээрээн Россия Федерациязының Чазаның 2001 чылдың октябрь 1-де үндүрген доктаалы чүгле бүдүрүлгө черлеринге, организацияларга болгаш өске-даа юридиктиг эргелиг албан черлеринге хамааржып турар эвес, а күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларына камгаладылга дадывырының талазы-биле өрелерни үзүктөп төлээрин база айтып турар.

Камгаладылга дадывырының талазы-биле өрелерниң хемчээли улуг, хөй миллионнар-биле санаттынып турар. А үк өрелерни үзүктөп төлээринин эргезин алыры-биле билдиришкни кириеринин үези 2002 чылдың январь 1-де төнер. Ынчангаш билдиришкни кирибээн организациялар далажыр болза эки.

Херек кырында байдал кандыгы?
Камгаладылга дадывырының өрзин

үзүктөп төлээринин чөпшээрелин алыры-биле ноябрь 22-ге чедир республиканың үндүрүг органның 85 билдиришкни кириген. Кириген билдиришкниң 29-унга чогуур шийтпирлер хүлээп алдынган.

Хүлээп алдынган шийтпирлер эзугаар 2 млн. 700 муң рубль түңүг камгаладылга дадывырының өрзи график эзугаар төлеттинер. Ол-ла график эзугаар төлеттинер ужурулг хөөлерниң болгаш торгаалдарның хемчээли 4,5 миллион рубль ажыг болуп турар.

Ындыг-даа болза ол талазы-биле ажыл шуудавайн турары хомуданчыг. Ылаңгыя Ак-Довурак хоорайда, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тожу болгаш Эрзин кожууннарда үндүрүг органның камгаладылга дадывырының өрзин дуглаарының билдиришкни чангыс-даа кирибээн болуп турар.

Борис МОНГУШ.

Ажыл төлевирин

Тыва Республикага бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевирин бедидер дугайында

"Бюджет адыр организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевиринин талазы-биле Чангыс аай тариф четкизинин бирги разрядының тариф ставказының (шалыңынын) дугайында" 2001 чылдың октябрь 25-те №139 Федералдыг хоойлуну эзугаар 2001 чылдың декабрь 1-ден эгелеп бюджет адыр организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевиринин талазы-биле Чангыс аай тариф четкизинин бирги разрядының тариф ставказы (шалыңын) айда 450 рубль хемчээлге доктааткан болгаш Чангыс аай тариф четкизинин 1 болгаш 18 разрядтарының аразында хамаарылга 1-гизи 4,3 болур кылдыр доктаадыры көрдүнгөн, моон мурнунда күштүг болуп турган хоойлужудулга эзугаар (2001 чылдың декабрьга чедир) 1-гизи 10,07 турган. Ынчангаш разрядтар аразында ылгавыры 2,2 катап кызырылган-дыр.

Россия Федерациязының Чазаның "Бюджет адыр организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевиринин талазы-биле Чангыс аай тариф четкизинин тариф ставкаларын (шалыңарны) бедидер дугайында" 2001 чылдың ноябрь 6-да №775 доктаалын эзугаар Чангыс аай тариф четкизинин (ЧТЧ) чаа тариф коэффициенттерин бадылаан болгаш хоойлуда доктаатканынга үндезилеп, бирги разрядтын тариф ставказын 450 рубль түңгө тодараткан болгаш тариф коэффициенттери-биле бадылаттырган ийги болгаш дараазындагы разрядтарның тариф ставкаларын (шалыңарны) ажылгаар кылдыр кириген.

Тариф коэффициенттерин дугуржулга эзугаар профэвилдеринин ниити-россий каттыжышкыны болгаш ажыл берикчилеринин ниити-россий каттыжышкыны ону бадылаан.

Россия Федерациязының 2001 чылдың октябрь 25-те №139 Хоойлузунга болгаш Россияның Чазаның 2001 чылдың ноябрь 6-да №775 доктаалына дүүштүр бистия республиканың Чазаның "Бюджет адыр организацияларының ажыл төлевиринин талазы-биле Чангыс аай тариф четкизинин тариф ставкаларын (шалың-

арны) Тыва Республикага бедидер дугайында" №1378 доктаалды 2001 чылдың ноябрь 27-де хүлээп алган.

Ол доктаалга дүүштүр республикага, ниитизи-биле Россияга ышкаш бир демей, Чангыс аай тариф ставказын эзугаар 1-ги разрядтын тариф ставказын **60 чылдың декабрь 1-ден эгелеп 450 рубль** хемчээлге доктааткан. Россияның Чазаның 2001 чылдың ноябрь 6-да №775 доктаалын эзугаар бадылаттырган Чангыс аай тариф четкизинин разрядтар аразында тариф коэффициенттерин болгаш бюджет

адыр организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевиринин талазы-биле ЧТЧ-ниң тариф ставкаларын (шалыңар) бо чылдың декабрьдан республикага ажылгаар кылдыр база кириер.

Россияның Чазаның 2001 чылдың ноябрь 6-да №775 болгаш Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың ноябрь 27-де доктаалдарын эзугаар киригинен бюджет адыр ажылдакчыларының ажыл төлевиринин талазы-биле Чангыс аай тариф четкизинин тариф коэффициенттерин база тариф ставкаларын моон адаанда кириген.

Бюджет адыр организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевиринин талазы-биле Чангыс аай тариф четкизинин тариф коэффициенттери болгаш тариф ставкалары

Ажыл төлевиринин разрядтары	Тариф коэффициенттери	Тариф ставкалары (шалыңар) ^х
1	1,00	450
2	1,11	500
3	1,23	555
4	1,36	610
5	1,51	680
6	1,67	750
7	1,84	830
8	2,02	910
9	2,22	1000
10	2,44	1100
11	2,68	1205
12	2,89	1300
13	3,12	1405
14	3,36	1510
15	3,62	1630
16	3,9	1755
17	4,2	1890
18	4,5	2025

^х Тариф ставкаларының (шалыңарның) хемчээлдерин бүдүн рубль чедир мугур кылдыр кириген.

Тыва Республикага 2001 чылдың декабрь 1-ден ажыл төлевиринин бюджет адырының ажылдакчыларына 39780, ооң иштинде өөредилгеде ажылдап турарларга — 22631 кижиге; кадык камгалаалында — 12008 кижиге; культура болгаш уран чүүлде — 2710 кижиге; социал хандырылгада — 971 кижиге; өске-даа адырларда — 1460 кижиге улгадыр.

Бухгалтерияларның специалистери эмчилерге, башкыларга

болгаш бюджет адыр организацияларының өске-даа ажылдакчыларына ажыл төлевирин чаа тариф эзугаар 2001 чылдың декабрь 1-ден санап эгелээр, а олар ажыл төлевирин чаазы-биле декабрьны 2002 чылдың январьда алырлар.

7-8 разрядтарның ажыл төлевирин (2,21 — 2,28 катап) дыка улгадыр, ол таварылга эвес. Ол ставкалар эзугаар ажыл төлевирин институттарны чоокта чаа доос-

кан аныяк башкылар, шалыңы эвээш турган, а ажылга харыс-салгазы хөлчок улуг медицина-ның ортумак ажылдакчылары алырлар. Ол разрядтар эзугаар чаала ажылдап эгелеп чоруур специалистер (бухгалтерлер, экономистер, конструкторлар, механиктер, программистер, социологтар, техниктер, физиологтар болгаш өскелер-даа) база алырлар.

Кадык камгалаалының, өөре-

дилгенин, культураның, эртемниң болгаш бюджет талазының өске-даа адырларының мергезилдиг ажылдакчыларының ажыл төлевиринин иди берикчи ролюн күштелдирер сорулга-биле 9, 10, 11 разрядтарның тариф ставкалары (шалыңары) 2-ден ажыг катап; 12 разрядка өзүлде коэффициентизи 1,93 катап; дес-дараалаштыр 13 разрядка 1,76 кире улгадыр.

Чаа тариф ставкаларының (шалыңарның) деңнелге таблицаны болгаш 2001 чылдың декабрь 1-ге чедир күштүг болуп турар тариф ставкалары-биле деңнээрге, разрядтар талазы- биле өзүлде коэффициенттерин моон адаанда киридивис

Разрядтар	2001 чылдың декабрьга чедир күштүг болуп турар тариф ставкалары	2001 чылдың декабрь 1-ден чаа тариф ставкалары (шалыңары)	Өзүлде коэффициентизи
1	300	450	1,50
2	310	500	1,61
3	320	555	1,73
4	330	610	1,85
5	340	680	2,00
6	350	750	2,14
7	364	830	2,28
8	412	910	2,21
9	466	1000	2,14
10	527	1100	2,08
11	595	1205	2,02
12	673	1300	1,93
13	760	1405	1,85
14	859	1510	1,76
15	972	1630	1,68
16	1078	1755	1,63
17	1197	1890	1,58
18	1329	2025	1,52

Тайылбыр: таблицада тариф ставкаларын (шалыңарны) район коэффициентизи, хуу (Соңгу чүкке деңнээн) немелде болгаш норматив-эрге-хоойлулуг актыларда көрдүнгөн өске-даа өзүлделер барымдаалавайн кириген.

Хүлээп алдынган доктаалды күүседир дээрге-ле бюджет адырының ажылдакчыларының тариф ставкаларын (шалыңарын) ортумаа-биле 1,87 катап бедидер дээни ол-дур.

Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың ноябрь 27-де №1378 доктаалын эзугаар бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевиринин талазы-биле ЧТЧ-ти барымдаалап ставкаларны бедидери-биле холбашкан немелде чарыгдалдар Тыва

Республиканың Сан-хөө яамызының баштайгы санаашкынын эзугаар 816937 муң рубль болуп турар, а ажыл төлевиринин бүдүн чылда фондузу немелде санаашкын эзугаар 1755945 муң рубль болуп турар.

Любовь НИКИФОРОВА.
Ажыл төлевиринин, орулгаларның, чурттакчы чоннун амыдырал деңнелинин болгаш куралбанның килдис начальниги.

Москва чоогунга немец-фашисттер шериглерни чылча шапканының 60 чылынга

АТКААРЛААР ЧЕР ЧОК, АРТЫВЫСТА — РОССИЯ

кирипкеннер.

Немецтер шаап халдаашкынның ниити адын "Тайфун" операциясы деп адап турганнар. Бо шаап халдаашкынга Гитлер эң шыраак шериг генералдарын, эң эки чепсеглеттинген, шилитинген шериг дивизияларын салган турган. Чижээлээрге, Гудерианның 2 дугаар танк армиясы дээш 1941 чылдың чайгы болгаш күскү үелеринде партияның Төп Комитеди, Күрүнениң Камгалал Комитеди болгаш Дээди кол командылаачы чурттуң найысылалын камгалаар талазы-биле болдунар-ла хемчеглерни ап келген. Чүгле октябрь 17-де чаңгыс хүн 17 адыгжы дивизия, 16 танк бригадалары, 40 ажыг артиллерия бригадалары болгаш өске-даа дайынчы кезектер немешкен.

1941 чылдың октябрь 13-тен эгелээш, Москва чоогунга кадыг-дошкун тулчуушкуннар эгелээн. "Ол дээрге коргунчуг хүннер турган" деп, Жуков бодунуң сактыышкыннарынга бижээн. Ол берге хүннерде партия Төп Комитеди болгаш Күрүнениң Камгалал Комитеди Москвадан Куйбышевче Чазактан эгелээш төп албан черлерин, чажыт документиленни, дипломаттар корпусун, чурттуң үнелиг чүүлдерин көжүрө берген. Москваны немецтер дүн-хүн чок бомбалааш турупкан. Октябрь 20-ден эгелээш Москва хоорайга болгаш оок чоогунда районнарда Күрүнениң Камгалал Комитединиң шиитпири-биле бүзээлел байдалын чарлаан.

Москваның камгалалына бүдүн чурт кирип турган. Партия Төп Комитединиң кыйгырылынга дүүштүр чурттуң өске хоорайларындан дыка хей коммунистер, комсомолчулар кээп, шеригге политажылдакчылар болуп ажылдап, дайынчыларның хей-адын көдүрүп, улуг ажылды чорудуп турган. Москваның үүрмек бүдүрүлгелерин шериг байдалынче шилчип гранаталар, чазылдырар чүүлдер кылдыр кылдыр кыска аюсаада эде тургузупкан. Ноябрь айның эгези Москва чоогунга тулчуушкуннарың эң берге үези турган. Дайын эгелээнден бээр чаа-ла 5 ай чедип орган, чурт дайын байдалыңа дүүштүр эде тургустунуп чадап турган. Ону ажылгап Гитлер Москваны эжелеп аптарының аргазын бодап турган. Немецтерге эжелеттирген хоорайлардан көжүртүнген дериг-херекселдер ажык дээр адаанга дүжүртүнген болгаш чаа черге ону катап тургузуп четтикпейн турган. Үениң байдалы берге-даа турган болза, чурттуң найысылалы Москваны камгалаар дээш, кижилерүзү медреселдиг-биле ажылдап турганын демдеглээри күзениң. 1941 чылдың ноябрь 1-ден 15-ке чедир Барыын фронт 100 муң шериглерни болгаш офицерлерни, 300 ажыг танкыларны, 2 муң хире дайынчы чепсек-херекселдерни алган.

Партия ТК-ның болгаш Чазак аппаратының чамдык ажылдакчылары Москвадан өскээр көже-даа берген болза, Күрүнениң Камгалал Комитеди, партия, Ча-

зактың көскү ажылдакчылары ол үеде Москвага артып калган болгаш Сталинниң удуртулгазы-биле ажылдап турган. И. В. Сталин быжыг туруштуг, шыңгы негелдеги, улуг угааныг, салым-чаяаныг талантыг, чаныш-сыныш чок удуртукчу чораан дээрзин дайын үезинде оок-биле кады ажылдап чораан шериг командылаачылары боттарының сактыышкыннарынга чаңгыс эвес удаа бижээннер.

Дайынның кончуг берге үезинде Сталин Москваның "Маяковская" метро станциязынга Улуг Октябрының 24 чылынга тураскааткан байырлыг хуралды эрттиргени дайылдажып турар дайынчыларның, тылда ажылдап турар хей чоннуң хей-адын көдүргөн. Ленинградчылар Сталинни Москвадан чоруй барган деп бодап турганнар. Кажан байырлыг хуралды Москвага эрттирп турарын радиодан дыңнааш, ураалажып турганнар. Ноябрь 7-де Кызыл шөлге шериг парадын эрттирген болгаш олар оон-на дорт фронтуже чоруп турганнар.

1941 чылдың ноябрь 15-тен эгелээш немецтер ийи дугаар улуг халдаашкынны эгелээн. Борта күш кончуг дең эвес турган. Чамдык армиялар немец-фашистерниң 300 хире танкыларыга удур 50 хире танкыларын дайылдажып турган. Дайынның бо берге үезинде генералдар И.Панфиловтуң, Г.Чернышевтин, полковник А.Белободовтуң адыгжы дивизиялары онза шылгарап турган. Маршал Г.К.Жуков бодунуң "Воспоминания и размышления" деп сактыышкыннар номунда мынчаар бижип турар: "Ноябрының кайы хүнүн сагынмайн тур мен. Калинин фронтунуң 30-ги армиясынга турумда, Сталин долгап келгеш:

— Бис Москваны камгалап ап шыдаар бис бе? Сеткилимниң ханызындан айтырып тур мен, шынын чугаалап көр, коммунист кижилер — деп дыка-ла дүвүрөөн долгап келген.

— Москваны канчаарга-даа камгалап ап шыдаптар бис. Ийден эвээш эвес армия, 200 хире танк херек — деп чугааладым.

— Ол бүде бээр, чингине штаб-биле харылзаш — дээш, телефонун салып кагды. Дайын үезинде байдал бергедей бергенде, Сталин колдуунда Жуков-биле сүмележи, оок сөзүн дыңнап чораан деп, төөгүчүлөр демдегледип турар. Ол херек кырында шыны-биле бадыткаттыңан.

Немецтер ийи дугаар халдаашкын үезинде, 20 хонук иштинде 155 муң солдаттарны болгаш офицерлерни, 800 хире танкыларны, ужал чүүлдүң хей кезини чидиргеннер. Москва чоогунга аштырганының дугайында немец генерал Ф. Мелентин бодунуң сактыышкынынга мынчаар бижээн: "Августа Москваже халдаарын түр соксадып, эгезинде Украинаны эжелеп алыр дээш, чорупканывус улуг частырыг болган. Бир эвес ынчан бүгү күштү Москваже салыпкан болзувусса, Россия чүрээнге балыгланыр турган" деп бижээн.

Немец генералдар Гудериан, Гот болгаш өскелер-даа Москва чоогунга аштырганын Гитлерниң частырыгы болгаш орус чуртунуң кадыг-дошкун агаар-бойдузунче чая кагганнар.

Кандыг-даа дайын чорудулганынга агаар-бойдус бодунуң ролун ойнаары билдингир. Гитлер ол үеде шериниң кышкы хеп-биле хепкерип шыдааан. Оларның чамдыгы чондан үптөп алган идик-хеп кедип чораанын өлгөн болгаш туттурган немец солдаттар бадыткап турган. Чылыг идик-хеп дайын үезинде боо-биле демей чепсек болур. Ол талазы-биле бистин солдаттарывыска хомудал чок турган. Чамдык буржуаз генералдар Москва чанынга немецтерниң аштырышкынын чаъс, харга, малгашка шамнап турар. Ол чаа чүүл эвес-тир. Наполеон Москва чанынга 800 муң армиясын чылча шаптыргаш база орус чуртунуң агаар-бойдузунче чая кагган болгай. 1941 чылдың эгезинде ноябрьда Москва чоогунга хар чагган-даа болза, соок 7-10 градус турган деп, Жуков сактыышкыннарынга бижээн.

Москва чоогунга немец-фашистерниң аштырышкынын агаар-бойдуска шамнаар кандыг-даа барымдаа бадыткаттынмайн турар. Гитлерниң эң күштүг чепсек-биле джигне чедир чепсегленген, шилитинген күштүг шерини Москва чанынга чылча шапканы дээрге, совет солдаттың быжыг туруштуг, бедик мөзү-шынарлыг, төрөөн чуртунга шыныч бердингени, эп-найырдалды, эрес-дидим маадырлыг чоруу ону бадыткаан. Оларның артында чону, чурттуң найысылалы, Россияның чүрээ туруп турар дээрзин медреселдиг-биле билип, чаңгыс-даа базым аткаарлавааны ону херечилеп турар.

Москва чоогунга немец-фашистер ниитизи-биле чартык миллион ажыг шериглерин, 1300 хире танкыларын, 2500 чепсек-херекселдерин, 15 муң ажыг машиналарын болгаш өске-даа техниказын чидирген. Немецтерни Москвадан 150-300 километр ырады сывырыпкан. Немец генерал Вестфоль "Тайфун" операциясының түнелин мынчаар бижээн: "Моон мурнунда тиелеттирбес немец армия деп чоранывыс, ам кырларының кырында келген". Немец-фашисттер шериглерниң Москва чоогунга аштырышкыныга таварышканын, чүгле бөдүүн немец солдаттар эвес, дыка хей офицерлер болгаш генералдар Совет күрүненин, оок чепсектиг күштериниң күчү-күжүн кайгаан болгаш тиелеге чүткүлү батканнар.

Дайынның баштайгы алды айында Кызыл Шериг бир дугаар Москва чанынга Гитлерниң мөөңнеттинген шеринге улуг аштырышкынны таварыштырган. Ол баштайгы Тиелелге миллион-миллион совет кижилерниң сеткили ханган, хей-ады көдүрүлгөн. Тиелелге совет солдатка белең эвес болган. Мунуң солдаттар, офицерлер төрөөн чуртунуң найысылалы,

ыдыктыг Москваны, камгалап тургаш маадырлыгы-биле өлгөннер. Эрес-дидим генералдар Л.Доватор, П.Афросимов, М.Ефремов амы-тынын бергеннер. Бо юбилейлиг хүннерде өлүм чок маадырлыг чоруу дээш оларга мөгейип каар ужурулгус бис.

Москва чанынга немец-фашистерни чылча шапканы делегей байдалыңа улуг салдарлыг болган. Фашизмге удур демисе-жиб турар чурттарның чону ону улуг өөрүшкү-биле уткуп, хүлээп алган. Ленинградка болгаш Москва чанынга немец шериглерниң аштырышкыны Японияның болгаш Турцияның дайынчырак бөлүктөрүн бодандырыпкан. Каа-даа аштырбаан, тиелеттирбээн немец шериглерниң аштырышкыны Гитлерниң эжелеп алган чурттарында фашизмге удур демисежиб турган муң-муң патриоттарга, партизаннарга улуг деткимче болган.

Москва чоогунга болган тулчуушкуннарда Сталинниң киржилгезиниң дугайында Жуков бодунуң сактыышкынынга мынчаар бижээн: "Сталин ол үеде доктаамал Москвага турган болгаш, дайынны чылча шаварыңа бүгү күштү, чепсек-херекселди организаастап турган. Орта шын үнелелди бээр ужурулгус. Күрүнениң Камгалал Комитединиң удуртуп тургаш, СССР-ниң Чазаның удуртукчу составы-биле Москваны камгалаар талазы-биле кончуг кыска үеде кайгамчык улуг ажылды кылган. Бодунуң кадыг, шыңгы негелдези-биле болдунмас чүвени болдунар кылдыр кылгып турган".

Алдарлыг совет полководчу, Совет Эвилелиниң дөрт дакпыр Маадыры Г.К.Жуковтан ужуражылгалар үезинде Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында кайы тулчуушкун силерниң сагыжыңарга артып калганын деп айтырарга, ол чүгле "Москва дээш тулчуушкун" деп харыылап чораан. Алдарлыг маршал чеже дайынны көрбээн, чеже тиелелгени демдеглевээн деп, ынчалза-даа Москва дээш тулчуушкун оок сагыжыңа артканы, тиелелгениң кадыг, берге болганын бадыткап турар.

Москва чанынга немец-фашисттер шериглерни чылча шапканы — ыдыктыг тиелелге, ону чүгле 1945 чылда фашисттер Германияны тиелээни-биле деңней көрүп болур деп, шериг төөгүчүлөр бижип турар. Москваны камгалаарыңа СССР-ниң хей националдыг чонунуң эп-найырдалдыг, эрес-маадырлыг, төрөөн чуртунга шыныч бердинген патриотчу чоруун база катап бадыткаан. "Аткаарлаар чер чок, артывыста — Россия" деп кыйгырыңың адаа-биле дайылдажып турган муң-муң совет солдаттарының маадырлыг чоруу бистин чүректеривиске кезээде чурттап артар. Ол байырлалды бо хүннерде чүгле Россияның эвес, делегей деңнелдиг байырлап турарының ужуру-утказы улуг.

Сергей ХЕРТЕК.

Хоойту күүселдези

ЧЕР КАДАСТРЫ

“Тыва Республикага күрүнениң чер кадастрын чорударының дугайында” айтырыпта хамаарыштыр эрткен средада (ноябрь 28-те) республика чергелиг семинар-хурал найысылал Кызылга болуп эрткен. Ону эрттиргениниң кол сорулгазы — бистиң республикага чер кадастрының алыс ужур-утказын болгаш ооң ролон таныштырары база ол ышкаш “Күрүнениң чер кадастрын чорударының дугайында” 1999 чылдың август 10-да № 704 Тыва Республиканың Хоойлузунуң болгаш 2000 чылдың январь 2-де үнген РФ-тин федералдыг хоойлузунуң күүселдези.

Кадастр дээрге черниң шынарын экономика талазы-биле үнелеп көөрү. Тодаргайлаарга, күрүнениң чер кадастры чер курлавырларын күрүнениң болгаш муниципал эргелелиниң, чер ажыглаалының болгаш чер камгалаалының күрүне контролон, чер тургузуун, чер дээш үндезиги өртекти тургузар, бойдус камгалаал курлавырларын тургузуунда кирип турар черниң экономиктиг өртөөн болгаш чер өртөөнүң учедун тургузар база ону чорудар сорулгалыг чоруттунуп турар.

Моон алгаш көөрге, күрүнениң чер кадастры чер участкаларына күрүнениң кадастрлыг учедун чорутканының түннелинде чедип алдынган Тыва Республиканың тускай сорулгалыг ажылгаар чериниң болгаш эрге-хоойлуга хамааржыр черлерниң дугайында документ езугаар медээ берип турар системажыткан чыныгы болур.

Семинар-хуралдың кол сорулгазы болза семинарныг киржикчилеринге күрүнениң чер кадастрының учедун

канчаар чорударының, кадастр ажыл-херектери, кадастр картазы деп чүл дээрзиниң дугайында билигни бээри болур. Ол ышкаш кадастр дугаарларын бээри, чер участкаларына кадастр планнарын тургузуп долдурары болгаш оларны учетка канчаар кириериниң дугайында тодаргай тайылбырны бээри-дир.

Россияның чер кадастрының дугаарын езугаар бистиң республикага күрүнениң чер кадастрын Красноярскиниң “Чер” деп, кадастр төвү чорудар ужурлуг. А чер участкаларының техниктиг учедун тургузары-биле 2000 чылда Тыва Республикада “Черниң кадастр палатазы” тургустунган. Ону тургузарына бистиң Тыва Чазак бүгү тала-биле канчаар-даа аажок улуг деткимчени көргүскен. Ооң-биле каттай 12 кожуунда “Черниң кадастр палатазының” филиалын ажыткан болгаш оларда компьютер техниказының дериг-херекселин салган.

Республика девискээринге КЧК-ны негиздери чангыс аай метод-биле кылдынар болгаш чер участкаларын дугайында бүтүл чыгдынган медээлерниң

документилерин мөөнээринден болур. Күрүнениң чер кадастрының учедунга республика девискээринде туруп турар, чер дээш өчкүнүң бүгү хевиринден хамаарылга чокка, чер участкалары кирер. Ынчангаш “Чер дээш күрүне өчкүнүң кызыгаарларының дугайында” Федералдыг Хоойлу-ну күүседири-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалын езугаар федералдыг, республика болгаш муниципалдыг өчкүге хамааржыр чер участкаларының баш бурунгаар реестрин чорудуп турар. Ол ажил бо чылдың декабрь айда доостур.

КЧК-ны чорударының дугайында айтырыгның кол өзөөн черниң инвентаризациязы азы ончалалы ээлеп турар. Инвентаризацияны чорударының сорулгазы болза кожууннарда база сумуларда бүрүткеттинмез ажылгалдыг черлерниң сандыгын илередири, чер ажыглар-чыларының, арендаторларның ажылгап турар шөлдериниң кызыгаарын, хемчээлин, ооң турар туружун тодарадыры-дыр. Ук ажилды республиканың чер комитетиниң ажылдакчылары кылып турар. А ону кылырының эргежок чугулазы бир талазында, кажан чер рынок харылзааларынче кирип турар үеде ол тус чер бюджетиниң орулгалыг кезең улгаттырар болгаш үндүрүг онаар баазаны тургузар. А рынок харылзааларынче кирип турар үеде черниң кадастрлыг өртөө тодараттынмаанда хоржок.

Ынчангаш Тыва Республиканың чаа Конституциязын база РФ-тин Чер кодекзин хүлээп алга-

ны-биле чергелештир бистин республикада чер харылзааларының янзы-бүрү хевирлери тургустунган деп болур. Ооң бир хевир бистиң чурттууска күрүнениң чер кадастрын чорудары болур.

1996 чылдың августа РФ-тин Чазак “Күрүнениң чер кадастрын чорударда, автоматчылкан системаны тургузар” деп федералдыг программаны база бадылаан. Ында чер кадастрының нормативтиг эрге-хоойлу баазанын тургузары, тускай медээ дамчыдар болгаш ооң камгалаалын кылып немелде системаны организастаары, черниң ончалы, кадрлар белеткели дээш өске-даа айтырыглар кирип турар.

А 1998 чылдың сентябрьда черниң чангыс аай күрүне реестриниң хевир бааза чер участкаларының күрүне учедун чорутканының ниити схеманы тургустунган. А учет дээрге даңгыже кири бижиттинген бүрүткел болур. Бир эвес даңгыны тургускан болза, аңаа дугаар албан турар. Ынчангаш кадастр дугаарының херек апары-даа ында.

Бистиң республиканың девискээринде чангыс кадастрлыг округ тургустунган. Ол болза Тыва Республика, кадастр дугаары — 17. Кадастрлыг округтун иштинде 18 кадастрлыг районнар бар. Ооң санынче 16 кожуун, 2 хоорай кирип турар. База ол ышкаш кадастрлыг районнар боттарының ээлчээнде кварталдарга чарлыр.

Бо хүннерде республикада күрүнениң чер кадастрын

чорудар болгаш ону организастаар талазы-биле 33 специалист тускай өөредилгени эрткен, оларның 13-ү төп аппараттан. База кожууннарның чер комитеттеринден 20 кижини өөрткен. Кадастр учедун чорудар талазы-биле 27 специалистер өөредилгени эрткен база ол ышкаш 4 кижик кадастр демдээниң болгаш 2 кижик айыл чок медээ талазы-биле өөредилге курстарын эрткен.

2001 чылдың январь 1-де республиканың чер фондунунга 16860,4 муң га турган. Амгы үеде республикада 301 чер ажылгаччылары болгаш 60440 чер эдилекчилери бар. Оларның иштинде 8 колхоз (146,2 муң га шөлдүг), 42 көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативтери (оларда 695,0 муң га), 16 коллективтиг бүдүрүлгелер (шөлү 483,0 муң га), 27 совхоз база 117 чурттакчылыг черлерде 39,7 муң га шөлдү аңгылаан.

Арат ажыл-агыйлары — 1098, оларда 113,8 муң га шөл быжыглаттынган. Хууда дузалал ажыл-агыйлары чорудары-биле 51501 кижик, сад өстүрери-биле 8291, огород ажылын 7973 өг-бүлө кылып турар болгаш 31115 өг-бүлөлөр мал ажыл-агыйын тудуп турар. Хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери 90 чылдарда чер реформазын чорударының эң-не көскү түннелдери болган.

Чимисмаа МОНГУШ.

Совхоз 60 харлаан

КЕЛИР ҮЕДЕ ТУРУЖУ

Кызыл кожуунуң кызыл суглуг Баян-Кол сумузунуң “Х Улуг Хурал” совхозу 1941 чылдан эгелеп тургустунгаш, амга чедир амыдырап-чурттап келгеннер. “Колхоз-совхозтун эрткен үези, оруу, чурттап эгелээни, чурттап турганы болгаш келир үеде туружу” деп илеткелди директор Тадар-оол Ховальгович Баян-Далай кылган.

Баштай колхозту, ооң соонда совхозту 17 кижик даргалаан, директорлаан, 20 шаа өреге 50 ажыг кежигүннерлиг, 100 баш хой, өшкүлүг, 50 хире бода малдыг, машина-техника-даа чок, хол-биле ажылдап, мандып, амыдырап келген. Сиген кезер машиналар, аът-хол дырбаштары, кадыыр-айыырлар ыяш-демир, шанак-терге, дарган чери — мындыг янзылыг амыдырал турган, баштайгы дээрзинде.

100 га хире тарылга болгаш сиген шөлдүг. Күш-хүнүңге ажылдап, авансылап, чыл санында үзе санажып, колхозчулар ынчан багай эвес тодуг-догаа, суг дээрбелиг-даа тургулаан. Тарааны сноптап, аът-биле бастырып, бүгү-ле чүвени чүгле боттары кылып, амыдырап чораанын чалалгага келгеннер сактып чугаалашканнар.

Чоорту 20-50 чылдар юбилейлеринге чедир совхоз мандып, шаңналдыг, депшилгелиг черлерже үнүп, шору хөгжүлдени ала бергеннер. Шээр мал бажы 100-тен 70 муң баш, бода мал 50-ден 300 баш ажыг, төве 200, чылгы мал 300 баш, дилги, хаван, дагаа база-ла дыка ескен. Тараа-сиген шөлдери, одар безин

чедишпестеп, үнүш-дүжүт, ногаа, картофельди, тараа, сигенни бир гадан 16-20 центнер чедир ап турган. Төрүүр малдан 80-120 чедир төлдү, бир баштан 1,8-2,5 кг дүктү кыргып ап тургулаан таварылгалар бар. Чыл санында мурнакчылар адырлар бүрүзүңге немежи, хүнден хүнге колхозчу өрегелер өзүп, специалистер-даа немежи кээп, ажылдап турганнар.

Рыноктун берге үезинде совхоз буурап дүжөринге четкен турган, ынчалза-даа бо чоокку каш чылдарда чер-чурт оглу Т.Х.Баян-Далай директор ажыл-чорудулганы катап холга алган соонда, бүгү чүве чүгээрттэн. Ам 4 хире кодан шээр мал бар, 50 хире төве, чылгы, 30 хире инек, 60 ажыг машина-техника, кожуг машиналары, а олар шупту ниитизи-биле он хуу эвээжтэн. Хоочун малчыннардан болгаш совхозтун өске-даа ажылдакчыларындан оларның аныяк салгалдары көвүдөп турар.

Совхозтун 60 харлаан юбилейинге келген чалатканнар чылыг-чымчак сестерни, эки күзээшкinnerни, чагыг-сүмелерни берип, ажыл, амыдыралга дуза-демек болуру-биле эвээш

эвес дузаламчыны көргүскен. Байырлал хүнүнде 200 ажыг мурнакчылар, хоочуннар совхозтан шаңнатканнар. Ниитизи-биле ол хүнгү марафонга 21 муң акша, 20 ажыг баш мыйыстыг бода болгаш шээр мал, хаван, дагаа кирген. 2001-2002 чылдың кыштаглаашкынын малчын бүрүзү, өреге бүрүзү хүр-менди эрттирери-биле дээш 10 тонна хөмүрү, 20 тонна КЧМ талонун дээш, өске-даа чугула хереглелдин барааннарын чончу чон, сайгарлыкчылар дузаламчы кылдыр берген.

Амгы үеде “Х Улуг Хурал” совхозтун удуртулгалының, чурттакчы чонун мурнунда кол сорулга — бо чоокку үеде совхозту бут кырынга тургузар база ол ышкаш бир биче хой, инек фермазын, хову, ногаа бригаданын болгаш хаван, чылгы мал бажын моондаа хөйүн өстүрерин планнап турар. Совхоз байырлыг хуралын чаа Культура бажыңыга эрттиргени — көскү чаар-тылгаларның бирээзи ол. Ша мындыг онзагай, кижилерниң сагыш-сеткилинге утундурбас кылдыр Баян-Кол сумузунуң “Х Улуг Хурал” совхозтун 60 чылдаан юбилейин бүгү чыылган чон бир дем-биле байырлап эрттирдивис.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Күш-ажылдың болгаш
парлалганын хоочуну.

БИР ЧЕРЛЕ
АҢГАРЛЫР БООР

1941 чылда Баян-Колга баштайгы колхоз үндезилеттинген. Бирги тургустунган колхозтун даргазынга Ефим Николаевич Гурновтумулайлаан. Колхозка 17 өг-бүлө колхозтажып кирген. Баштайгы колхозтун өчкүзү: 12 аът, 50-60 баш 3 саанчылыг инектер, 250-300 хире баш хой, өшкү турган. Өшкү, хойну Байкара Пар-оол кадарып турган, чүге дизе ол тыва кижик, ылангыя мал ажылынга өөрөнгөн болгаш эптиг дээш.

1942 чылда колхозтун даргазынга Г.Н.Наговицын дарганы томуйлаан. Бирги чылынга бодаарга колхозтун тараа, сиген шөлү-даа өскөн, ажылчыннарының саны-даа көвүдөөн.

1943 чылдан 56 чылга чедир “Х Улуг Хурал” колхозтун даргазынга Ф.А.Филимонов дарга ажылдаан. 1956 чылда кожавыс Кара-Талдын (амгы Терлиг-Хаяның) Сталин аттыг колхозу дүжөргө, ооң колхозчулары бистиң колхозка каттыжып кирген. Колхоз төвү Баян-Колга чаа бажыңнар, чаа кудумчулар немежи эгелээн. 50-60 чылдарда “Х Улуг Хурал” колхозка мал бажының чүзүн бүрүзүн харын-даа дагаа, тоолай болгаш кара дилгилерни безин азырап турган.

Күскү тараа ажаалдазынын соонда колхозчуларның аңаарлары тараалардан шыгырт долуп, савазырап турган чүве-ле болгай. Өреге бүрүзү мал-маганы тудуп, бай-ла чурттап чордулар. А мээң ада-ием база-ла хаваннарны 10 чедир, дагаа-

ларны 100 ажыр, азырал тоолаларны имиледир азырап, ажыын көрүп чордулар.

1976 чылда “Х Улуг Хурал” колхоз совхозче шилчээн, колхозчулар совхозтун ажылчыннары болу бергеннер. Ол чылдан бо хүннерге чедир совхозувусту Х.А.Монгуш, Ч.У.Монгуш, К.К.Дүрбүлек, Э.С.Чымба удуртуп ажылдап турдулар. Амгы даргавыс кончуг берге үеде төрөөн совхозунуң салым-чолу, төрөл чонунуң амыдырал-чуртталгазы дээш харысалгалыг болгаш нарын ажылды база катап хүлээнип алды.

Ноябрь 23-те Баян-Колдун көдээ Культура бажыңыга совхозувустун 60 харлаан юбилейиг кезээниң совхозтун дирекциязы, суму чагыргазы база өске-даа организациялар организастап эрттирген.

Эң-не демдеглексенчиг чүүл байырлагга колхоз үезинде чурттап турган хоочун орус колхозчуларның аалдап келгени болган. База ол ышкаш совхозтун 60 харлаан юбилейинге турсааткан марафонга республиканың ол-бо кожууннарындан, найысылал Кызылдан чангыс чер-чурттулгаларыны хөй-биле келгени солун. Чогум совхозувус чамдык сандараан ажыл-агыйларга бодаарга, ам-даа черле шору. Даргавыс кызымак, чон аңаа дузалажып турар. Ынчангаш совхозувус ам бир черле аңгарлыр боор деп идегеп турар бис.

Клара НАЙЖАП.

Кызыл кожуун.

АФГАНЧЫЛАР

“Афганчылар кымга-даа
хамаарылга чок бе?” деп чагаага
хамаарыштыр

ДЕМНИГДЕ КҮШТҮГ БИС

Мен Афган Республикага 1984 чылдың майда келгеш, Кабулга бир ай болгаш, Кундуз хоорайга келдим. 1986 чылдың февраль 11-де оон чанып келдим. 1988 чылда күзүн кээр тургаш, эрттир дайылдашкыш келген мен. Шеригден келгеш, Барнаулдун башкы институтунга өөренип турдум. Үш ажы-төлдүг мен, бажың-балгат албаан мен.

1993 чылда Кызыл хоорайга Афган хоочуннарын каттыжышкыны деп организация тургузуп алган бис, оон даргазынга Юрий Владимирович Орбадаев соңгуттурган турган. Ол каттыжышкын ам-даа бар турар ужурулуг, шоолуг-ла дузаламчы, деткимче чок болганындан улуг-даа ажил көргүстүнмээн.

1994 чылдың күзүндө соңгаартан Шолбан, Юрий Кара-оолдар келгеш, афганнар шимчээшкенин ажилынын шимээн чогуу билип кааш, моон соңгаар таптыг ажилдап көрээлиңер дээш, афган хоочуннарын фондуну тургускан чүве. Оон даргазынга Леонид Кара-оолду соңгаан бис. Ону тургускан чылдагаанымыс:

1) Афганистанга өлүрткен оолдарнын ат-алдары читпезин;
2) чанып келгеш, янзы-бүрү чылдагааннар-биле чок болган эш-өөрүстүн ат-алдары бистиң-биле кады чорзун, уттундурбазын дээш;

3) дайын киржикчилеринге моральдыг дуза. «Ону дайынга чорааннар кажан-даа утпас, дайын чорбааннар кажан-даа билбес».

4) чок болган эш-өөрүстүн ада-иезинге, өг-бүлезинге шаавыс-биле дуза кадары. Кол-ла сорулга бо.

Бис бо фондуну тургузарда, күрүндө чээли-даа албайн, эге дээрэинде ынчангы хоорай чагыргазынын даргазы Зоя Назытывна Саттың дузасы-биле «Кабул» деп садыгны ачылдып алдымыс. Ол дээш янзы-бүрү күрүне-даа ажилдакчылары-биле, криминалдыг-даа ажилдакчылар-биле маргыжып чордувус. Ынчап турза-даа, баштайгы үеде бут кырынга туруп алыры-биле чиик өртектиг бараан садып, шору чоруп турган бис. Чоорту рынок үезиниң деңгелинге күш четпейн, магазин дүшкен.

Амгы үеде харын хууда камгалал чери тургускаш, садыглар, эргелел черлери кадарып, таңнылдап чоруп тур бис. Чамдыкта ажил чок эштеривисти бир-ле черлерге чолаачыладып, бир-бир черлерге чүдүрүчүлөдип ажилдадып турар бис. Чазак черинде безин эштеривис ажилдап чорлар. Бистиң эрттирип турар маргылдааларымыска, хуралдарымыска, чыгыш болгаш еске-даа байырлалдарымыска, бети дие чок болган эш-өөрүстү сөөлгү орукче үдежи келбейн турар болгаш харын-даа бистиң чуртталгавысты чамдык эштеривистиң чедир билбейн турары хомуданчыг-дыр. Афганнар чыгып келгеш, албан-биле бир-ле чүвени алырын бодабайн, анаа-ла сагыш-сеткилин-даа үлежи, чугаалажып алырга, кижиге чиик болур чүве ийин. Фонд дээр-ле бистер боттарымыс ышкыжыл бис, кандыг-ла-бир дузалал, албан чери эвес. Безин еске регионнарда эш-өөрлер-биле харылзаа тудуп, ужуражып, ишти-хөңүн-даа чугаалажып алырга, сагышка — чиик, сеткилге — чырык.

Сөөлгү үеде фондувуска

ШЫННЫЫ БАДЫТКАТТЫНМААН

2001 чылдың октябрь 23-те «Шын» солунун 124 үндүрүлгезинде «Афганнар кымга-даа хамаарылга чок бе?» деп эгелиг Кызыл хоорайдан афган дайынын киржикчизи Каадырнын өөнү ишти Долгар Ооржактын Тыва Республиканың Дээди Хуралынын депутаты, Афган болгаш Чечен дайынын киржикчилерин Кызыл хоорайда фондунун даргазы Л.В. Кара-оолга адрестээн хомудалдыг чагаазы парлаттыган.

Ук чагаада салдыган айтырылгарга долуга харыны ап база ында бижиттинген хомудалдарнын черек кырында шыннын илередири-биле оон истелгезин кылып, анаа хамаарылгалыг кижилер-биле ужуражырын оралдаштым. Элээн үениң иштинде сураглажып, телефоннажып келгенивис түнелинде, Леонид Валерьевичин боду-биле база еске-даа афганнарнын өг-бүлелери-биле ужуражып чугаалаштым. Оон-биле каттай ол-ла чагаага хамаарыштыр бистин редакцияга хары чугаалар база келгилээн. Бир талазында, Долгар Ооржактын чагаазы кандыг-даа түнел чок болбаанынга, оон бичии-даа бол, өөрүшкүзүн үлешпес аргам чок. Ескезинде, ында бижиттинген чамдык чүүлдер ылап-ла бадыткактынмааны шын болду. Чүте дие ону чүгле Леонид Кара-оол эвес, ескелер-даа шынзыдып чугаалап турдулар. Ында черек кырында кандыг-даа тодаргай акша-шалың-биле дузаламчы кылып турар чер чок, безин оларнын таптыг олурар бажыңы-даа билдиртпеди.

Афганнар фондунун даргазы Л.В. Кара-оолдун меңээ чугаазы-биле алырга, нийтизи-биле республикада 300 ажыг Афганистанга

шериг-хүлээлгезин эрттирген оолдар бар. Чамдыктары кожууннарда болгаш база-ла Каадыр Ооржак ышкыш харылзаа чок болганындан даңзыке ады-сывы кирбейн турар. А Каадырнын ады база-ла чок болган. Бүгүдө деткимчени, дузаламчыны олар боттарынын эки тура күзели, күжү-биле кылып турар. Чижээ, янзы-бүрү чылдагааннар-биле чок болтулаан оолдарга акша-төгерикти боттары-ла аразында окташкыш, бир болза идик-хеп азы аш-чем, еске-даа чүүлдерге дузалажып турар.

— Ол фондуну анаа-ла херекке албайн кааптар дээр-ге, еске регионнарда бо талазы-биле ажил дыка эки организастаттынып турар. А бисте акша-шалың талазы-биле фондуну тургузарынга кандыг-даа деткимче, дуза көрдүмөйн турар. Ажыл-агый аайы-биле кижиге каяа-даа чорааш, кандыг-даа нациянын кижизи-биле ужуражып чугаалажы бээр. Чугаа улашса-улашса, демей-ле дайынга келир. Ынчангаш ол талазы-биле бистиң черчуртувуста кандыг ажил чоруттунуп турарын сонургап айтырга бээр. Шуут курут болурунун орнунга дээш мындыг ат-биле халас ажилдап турар бис — деп чугаалады.

Афганнарнын чугаазы-биле алырга, фондуну тургузары албан, ону чүгле боттары организастап болур. Кол-ла чүве — албан бир-ле чүвени эревейн, анаа чүден-даа чыда калбайн, бот-боттарын сураглажып, деткижи, сагыш-сеткилин аразында үлежи чоруурга, кымга-даа чиик апаар деп турар. Ынчангаш дараазында келген чагааларны каттай парлалгаже киирдим.

Чымисмаа МОНГУШ.

чечен дайынынга киржи чораан думаларымысты база хүлээп ап, фондустун адын безин ескертип, «Дайынчы акы-дунма» деп адап алдымыс. Чүте дээр-ге бо думаларымыска бодаарга, бис бичии дуржулга кире берген, дайыннын чедирген

салдары кайы хире хоралыг-дыр деп чүвени көрүп чор бис. Эш-өөрүстү чылдың-на чидирип чор бис. Эрткен чылын 7 кижиге, бо чылын 5 эживис, бо одуругларны бижип олурумда, бир кижиге чок болган. Ол болза М.Ю. Абызов-тур, оон бүүректери

аарыг келген.

Леонид Валерьевич чүгле амы-хууда чуртталга дээш эвес, харын-даа эш-өөрү дээш чурттап чоруур кижиге. Ол дугайын оон чоок улузу-даа эки билир боор. Үе-байдал бергедээни-биле шупту афганнарнын байдалы дыка берге. Оларга, бир дугаарында, моральдыг дуза херек. Оон соонда ажил-агый, бажың-балгат айтыры. Бо бүгүнү бис чүгле кады демниг чедип ап болур бис. Шупту афган, чечен дайынынга чораан оолдарнын угаан-медерел талазы-биле кады баксыраан. Бодум база ийиги бөлүктүн инвалиди мен, ол хиремде Кызылче райондан ажилдап кээр-дир мен.

Бис демнигге күштүг бис. Ынчангаш бистиң солун, сеткүүлге, радио-телевидениеге чарлап турар янзы-бүрү чүүлдеривистен чыдып калбайн киржиринерни дилээр-дир мен.

Мерген ШОЙДАК,
афганчы.

Чаа-Хеп суур.

ИЕНИН ХОМУДАНЫ

Мээң оглум Марат-оол Калын-дүүевич Монгуш 1984 чылда школаны дооскаш, күзүн, ноябрь айда, шериг хүлээлгезин эрттирип чорупкан. Ону дораан Афганистанче чорудупкан, аңаа баргаш, белеткелди эки эрткен дээш сержант деп эргени чедип алган. Оглум шеригке кадык-шыгырак чоруткаш, дайын уржуундан мага-бодунга кемдээшкенин ап, инвалид чедип келген. Өг-бүлө тударынга сеткил-сагыжы кадык эвес болган. Черле дайындан келген оолдарны көрүп чоруур-муга, даштыкы хевири бүдүндаа бол, сеткил-сагыжы аарыг болур-дур. Афганнар фондунун тургустунганы-даа чылдагаанныг чүве деп, оглум дириг чорааш, чугаалап олурар чүве. Чүте дие оларга, бир-ле дугаарында, бот-боттарын билчип алырынга моральдыг дуза дээр кижиге болгай.

Мээң оглум шеригден келгеш, Улан-Удэниң инженер-техниктиг институтунга беш чыл өөрөнгөш, дипломнуг чанып келген. Баштайгы күш-ажылчы базымын Барыын-Хемчик кожуунун ыяш ажил-агый черинге инженер-механик болуп ажилдаан. Ол өг-бүлө-даа тудуп четтикпээн, ажы-төл-даа чок, күрүндө кандыг-даа дузаламчы, чурттаар бажың-даа ап четтикпээн. Хайлыг аварияга, озап-ондакка таварышкыш, анык назынындан чарылды.

Дайынга киржи чораан оолдарнын боттарынга-даа, дайынга чок болган оолдарнын ада-иези, алган кадайы, ажы-төлүнге күрүне сагыш салбайн, бажың-балгат-биле хандырбазы хомуданчыг-дыр. Шагда үе чүтээр турда, бис база тоовайн чораандыр бис, ам үе-шаг баксыраарга, берге байдалга боттарымыс таваржы бергеш, оглувустун салым-чолу халас барганынга мынчап хомудап турарымыс бо.

Афган оолдарнын фондуну дээр-ге-ле Леонид Кара-оолдун бодунун эки туразы-биле удуртуп турар ажылы турбуже, военкоматка баарга безин фондунарга барынар дээр апарган. Шаанда хоорай чагыргазы бажың үлөп турар үеде комиссияга афганнар фондунун төлээзи база олуржуп турган, ам ол безин чок-тур, а бажың үлөлгезин Чазактан берип турар.

Чечен дайыны эгелээн соонда, байдал мырынай бергедей берди. Бертик-межел анык оолдарнын саны көвүдээн, а оларнын аразында афганнар уттундуруп бар чорлар. Дайындан инвалид-даа, кадык-даа чанып келген оолдар өг-бүленин аайы-биле бажың оочурунга четпейн, чок апаарга, оон соонда оларнын хөй ажы-төлдүг өг-бүлелинге, ада-иелеринге-даа бажың бербейн турарынга сеткилимден хомудаар-дыр мен. Ол ышкыш чаш төлдү төрээш, азырааш, өөрөткөш, шериг албанынга белеткеп бергеш, оглунун бичии-даа ажык-дузанын көрбээни ада-иезинге кончук хомуданчыг болурун бижип олурарым бо.

Ирина ШАВАРОВА.

Шектээр суур.

С. К. Токаның төрүттүнгөн хүнүндөн бээр сеткүүл — “ШЫННЫҢ” аалчызы

шии чон ортузунга “дөңгүр-оолдаар” деп кочу чугааны тывылдырган. Бо шиини амгы үениң туружундан бодап көөргө: бирээде, авторнуң бодунуң аңгы талазы-биле кылган частырыгларын бадыткап турганзыг.

“Сталинизм болгаш Дөңгүр-оол” деп Сандый Бадааның чүүлүндө чөптүг тайылбырга үндезилеп тур мен” — К.Ч. (“Улуг-Хем” № 1, 2000 чыл. Ар. 85-92.) Токаның бодунуң хөлүн эрттир каразыгчал иштики делегейин аядып, чурукчу кижиниң көрүнүк мурнунга олуруп алгаш, бодунуң портретин дүжүрүп чурары дег, төөгү талазы-биле шынзыг чогаал болур. Эрги езуда болза чинзелиг кижини эртем-суулдуг дээрги дег хүндүлээр. Ону ызыгууртан демдектиг дээни ол. Лама кижиле болза, буяны чырып чоруур, дүжүмет болза, чинзе караанда эрге-дужаалы көстүп чоруур. Эртем-даа чок, одагалыг бөргү-даа чок кижини дөңгүр кижиле деп билер.

Ындыг-даа болза тыва чоннуң бурун чугаазында “сурас кижиле суму баштаар” деп чүве бар. Амыдыралчы тыва тоолдарда Эскүс-оолдун болган-на чок кол маадыр болу бээр база анаа эвес. Моон алгаш көөргө, бөдүүн чон яды кижиге эки идегелди көргүзүп келген. Токаның салым-чолунуң орус, тыва байларга хөлөчиктеп өскенинден эгелээш, чурт баштыңчызы апарганынга чедир ол чажындан эгелээш, кандыг-даа арга-биле амылыг үнерин бодап, оптуг-кажар — чүге-даа өөрөнгөн эң-не ховар дээр кижилериниң бирээзи. Ол 21 харлыгынга чедир эртем-бижик-ке-даа эки өөрөнмээн, чарылга шеринге тургаш, хувискаалчы эргилдени дааш бажындан билип алган, оон сөөлүндө КУТВ дооскан боордан башка, бүгү-ле чүвени боду удур өөрөнгөн ап чораан бөдүүн кижиле болур. Ам оон бачыттарын бичии када уттупкаш, депшилгелиг эки талаларынче хая көрнүп көрээлинер.

Тока — хувискаалдың кайгамчык, чалбыштыг суртаалчызы. Оон чечен-мергени-биле деңешки дег кижилерни бо үеде бистин аравыстан тывары берге. Ол орус-даа, тыва-даа кижилерни бир деңге бодунче хаара тудуптар сорунзалыг кижиле. Тока Алдыңчы-Хараалга чеде бергендир. Даш дажыглаан, тергелеп сөөрткен, сугда деспиде тараа ышкаш элезинни чутган — ажил-иштиң изиг, чымшы аразында, арнында дери төктүп турган бир ашактан ол айтырып-тыр:

— Хо-о! Че, кандыг ажил кылган кижиге эң-не берге боор чүве-дир, эштер?

— Ха-а, дажаан, сөөрткен кижиге эң-не берге боор ийин бо, дарга... — деп харыылаан.

Анчымаа дарганың арны кыза берген.

— Дажываан, сөөртүп турар кижиге ийи дакпыр ажил аар болбайн — деп, дарга ол чугааны чазамырлай аарак, эде тайылбырлай шаап каан.

Хурал-суглаа үезинде чамдык улустун узун саналындан чон шылай бергенин эскере тыртып кааш, Тока залды хөгледир-биле бир-ле дарганы оюн-баштаа-биле шага кааптар

чораан.

—...Эш Иванов кылыр чүве-даа чок, кыстаары хей кижиле эвеспе аан бо!

—Товарищ Тока сам любит кыстарить! — деп, Иванов залдан алгыра каапкан.

Зал чир-шон дүшкен.

Тока өске даргаларнын чугаазында чевен чүүлдерни болгаш элдеп-хөктүг таварылгаларны өске черге баргаш, бола чугаалай кааптар

—Эш Дилгижек дарга Чадаана хоорайга чазактын көдээ интеллигенция ортузунга дузалал ажил-агый сайзырадыр, аш-чем программанын дет-кизин деп доктаалын суртаалдап тургаш, чүү дээр деп бодаар силер. “Один учитель — свинья, два учителя — свинья. Когда все учителя свинья, вот хорошо!” — деп салып турган болду! Ол дег дорт очулдура бээр, берге-дир. Орус дылды эки өөрөнгөн көрүңер, эштер! Бир башкы — бир хаваан, ийи башкы — ийи хаваан, а хей башкылар хей хаваан азыраар болзувусса, ам тергиин — дээр деп турган Дилгижек ышкажыл.

дооскан, профессионал хөгжүмчүлөр болганнар. Виктор — дирижер, Володязы — композитор. Дирижер оглу ачазынын дугайында дыка чылыг сактышкынны бижээн. (“Улуг-Хем” сеткүүл, № 3, ар.86-88, 1994 чыл.) Төрөөн бойдузунга ынак болзун дээр, аңнаарда ол оолдарын эдертип аар чораан. Тываның хем, сугларының, арга-эзмнериниң даажын дыңнап эспээн болза, олар канчап хөгжүмчүлөр апаар деп. “Тываның симфониктиг оркестрин тургузарынга ачам хөлчөк дузалаан, боду дорт киржи турган” — деп, Виктор, бижээн. Чогаалчылар, чурукчулар эвилелдерин, тыва театры тургузарынга оон киржилгези улуг. Тока үезинде даргалар театрге дендии идепкейлиг баар турганнар. Чүге дээр Тока кандыг-даа чай чок үезинде чаа ши эрттирбес, ону деткип баар. Бүгү культура ажилдакчылары, бистерни, Тока дендии деткип, уран өзүлдөвис дээр сагыш салып чораан. “Орус чогаалчылар Гогольдуң “Шинелинден” үнгөн болза, тыва чогаалчылар, бистер, Токаның “Тос чадырдында” үнгүлээн бис”

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ООН ХЕЙ-АБДЫ

1981 чылда режиссер Сагды Каадыр-оол-биле Улан-Удэ хоорайга барган бис. Бурят чогаалчы Батожабай хөөрөп тур:

— Тока, Тока-ла дээр, Тыхэ дээр чүве ыйнаан бо диип буряттар аравыста хөөрежи тур бис. Моолдап Деге дээни ол. Бисти чоп үзер деп бо, оолдар. (Карак сүлде, Тока бистин чугаавысты дыңнап каан болган).

— Тыхэ деп мени кыжырып тур силер бе, эштер? Мыйызынар сый үзер мен! — деп, киживис моолдаар болган. Дылывыс агарып калган болгай...

Ол чораан-на черинге улус каттыртыр, кайгамчык баштак кижиле чораан.

Үнүн чооннадып-чооннадып, Токаның чугаазын өттүнер чорук анаа-ла эвес бүгү Тывага нептерээн. Өлзей-оол, Муңзук, Көк-оол суглар ону кызып-кызып өттүнерлер. Чурукчу Курский, ылангыя Демин ону дендии онза өттүнер. Мыа бо чижектер безин Токаның чон аразында кайы хире сонурганчыг, сорунзалыг чораанын херечилеп турар. Ол черле бир тускай, эң ховар онзагай аажы-чаңныг кижиле чораан.

Оон оюн-баштаа чигир-аары деп бодунуң хоочузу чамдыкта чигедип-даа чораан магатчок. Азы ол аңгының дайзыны дээр, бажын кестирип каан эш-өөрү дээр бүдүүзүндө эрээленип, хилинчектенип-даа чораан чадавас.

Тока хөгжүмге дыка ынак. Оларнын өг-бүлөзүндө 3 кижини хөгжүм школазынга барып өөрөнгөн турганы база таварылга эвес. Аядан өске, ийи оглу Новосибирск консерваториязын

— деп улустун чогаалчызы Кудажы 1981 чылда Сергей Михалков дыңнап орда, чугаалаан. Оон хараазында чадавас, ол үелерде кижилер арага-даа сагынмас кайгамчык эки үелер турган.

Тыва чуртувустун экономика-тиг болгаш культурулу сайзыралынга эш Токаның ачы-салдарын уттур угжок. Чоокку он чылдарда тудуг-суур барык чаңгыс черде тапталып туруп алган, харын-даа чаа-чалбак, дайын сөөлүндө чүве дег, хей-хей бүдүрүлгелер онгайгылап дүшкүлээн... Шириши дарганың үезинде чаа кварталдар көстүтүлөп келген, ол дугайында чон билер. Ара кагдыган тудуглар ам харын катап шимчеп эгелээн. Чогаалчылар, чурукчулар чүнүң-даа сөөлүн манаар яды байдалда хевээр бис... “Конгургайны” ам бадырарга, биеэги ышкаш кыңгырткайны бээр чырык, хөглүг аяны чиде бергензиг, конгурт-каңгырт олбо көшке-хая чүглүп бадып турган чүве дег, хөөнүвүске аар-даа ышкаш... Колдуктааштыг, даянгыштыг чогаалчы эш-өөрүмнү бирде-бирде кээргей бээр мен, эх, кончуувусту... Театр-даа—Тока, хову-турлар-даа Токаның үнү-биле чаңгыланган үелер читкен. Ам ында чашпан-сиген...

Бурунгу кыдат философ Конфуций: “Ылап-ла эттинмес частырыгларны езулуг частырыглар дээр” — деп чугаалаан. Токаның Данчай, Хемчик-оол, Чүрмит-Дажы... сугларны узуткадып каанын төөгү дөмөй-ле өршээп шыдаас. Ол болза езулуг-ла эттинмес частырыглардыр. Ынчалза-даа төөгүнү, политиканы чаңгыс кижиле кылбас.

Сталин биле Лаврентий Берияның муң-муң кижилерни узуткадып турганын төөгү бадыткаан. Оон бот-тогдунуп меннир чоруун Хрущев сойгалаан сөөлүндө, Тока биле Арта, Байыр — суглар, дыкала демисежи келген. Ынчалза-даа ол кажар-ову-биле Топ комитетке четкеш, бодун агарты илеткеп, алдырбайн келген. Олурган сандайындан ыяк камгаланган Токаның чашпаачы талалакчылары Байыр биле Артака болчур хары чок болуп, аастарын шып алгаш олурганнар. Бүгү эрге-чагырганы чаңгыс кижиниң холунга мөөңнөп каарга, компартияның бүгү чонга чедирген хоразы ол хире боордур.

Эрткен век бүрүнү-биле улуг чөрүлдээрлиг век болган. Оон иштинде Токаның ажил-чорудулгазы-даа, аталдары-даа база-ла улуг маргылдаалыг. Моолдар Чингис-Хаанче хыдыкчы дээр дүкпүрбээр. Французтар Наполеонну национал маадырывыс деп чоруурлар. Совет кижилер Сталинни немец-

фашист эжелекчилерни чылча шаварын-га эң улуг рольду ойнаан баш-тыңчывыс деп чоруурлар, ылаң-гыя грузиннер анаа хөлчөк чор-гаарланырлар. А бис, тыва улус, Токавысты ам улуг баштаңчывыс дей аар бис бе? “Сүт-Хөл хер-ээнге” Агбаанның актыг дег, Тока “Тостун хер-ээнге” Мос-кваны дыңнавайн, эш-өөрүн агартып каан болза, оон кырынга ол чүглө “Тос чадырда” деп тоожузу бижип кааш, боду шаажылаткан болза, оон арын-нүүрү дыка-ла арыг турар ийик. Чок, бүгү чүве бөгүңгү бистин күзеливис дег болбаан, а төөгүнүң ам-даа четче сайгартынмаан нарын байдалдары-биле болгаш шагда-ла өлгөн кижиниң, биске четче билдинмес салым-чолу, аажы-чаңы, күзөл-соруу-биле болган. Моон алгаш көөргө, Тока бодула ам-даа ажыттынмаан, бижиттинмээн чогаалдың маадыры болуп турар. “Араттын сөзүн” роман деп тодарадыры албан бынчаш? Тока бүгү делегей төөгүзүңге Наполеон дег эвес-даа болза, ол-ла чөрүлдээрли-биле, ол-ла улуг чогаалчы салым-хуузу-биле дөмөй-ле Тока болуп артып каар-дыр. Ам канчаарга-даа, төөгүлүг кижиле болганы ол-дур. Оон хей-ады, хувискаалчы үзөл-соруу эрткен үениң кижилеринге чалгын-биле дөмөй чораан. А чүвени хандыр бодаар кижилерге Токадан өөрөнгөн алгы дег, ала-чайгаар куттулуп чоруур оюн-баштаа, ыр-шоору, уран-чечени — эки талалары дыка хей. Оон хей-ады дөмөй-ле бурун өгбелеривистен үнгөн тыва дылывыстың өндүр байлаанда болгай.

Токаның чогаалчы салым-хуузу оон күрүне баштыңчызы политиктиг үзөл чүткүлүндө аңгылай көөрү канчап-даа болдунмас. Совет күрүне ажилчин, тараачын аңгының эрге-ажыын бир дең камгалаар сорулгалыг болганда, хувискаалдың чаартыкчы үзөли кижилерниң угаан-бодал, хейниити медреселин үндезини-биле чаартыры турган. Ынчангаш В.И.Ленин Алексей Максимович Горькийни ажилчин аңгының делегей чергелиг чогаалчызы кылдыр аягылай бергени таварылга эвес. А Тока болза бодунуң салым-чаяанында Горький ышкаш кижиниң чаштынып чыдарын чогуур үезинде эскерип каан. Амыдырал ши-биле дөмөй деп, мерген чугаа бар. Ылангыя 20-30 чылдарның аңгы демисели-биле холбашкан изиг-изиг сегиржип алышкыч-нары чогаал сюжетинге бодула доңажы берген. Оон-на хараа-зы-биле Токаның “Үүр даргазынга үш чыл болдум” деп шизиниң ора-сомазы 30 чылдарның ортаа үезинде көстүп келген. Бо болза амыдыралдың чалгыы-биле ала-чайгаар төрүттүнгөн эң баштайгы комедия болур

Ук чогаалда серемчилел чогу-биле Сержиңмаага ынакшааш, оон ачазы бай Сандакка Дөңгүр-оолдун сырткылыштадып турарын көргүскөн. Эртем-суул чогу-биле эпчок байдалдарга бо-ла таваржы бээр суму даргазы хөйүнү мурнунга хөктүг, каттырынчыг болбастың аргазы чок. Бо шиини автор Калдак-Хамар артынче төөгүлүг орукту кылдыртып тургаш, эң баштай 1937 чылда Шуурмакка боду өггө тургускан. Калбак-Кадайны Анчымаа-Тока ойнаан. Оон бээр ам 64 чыл эрткен. Анчымаа дарга ынчан 26 харлыг турган. Ону хөлчөк ырлаар чораан деп, ол үениң кижилери сактып чугаалажыр. Дөңгүр-оолду Көк-оол ойнаан. Степан Сарыг-оолдун арга-сүмези-биле ол шиини чоорту хоюглаттынып, сөөлүндө кол маадырның ады-биле “Дөңгүр-оол” деп эде адаттыгган.

1941 чылда И.Я.Исполнев бир-ле дугаар профессионал театрга ону тургускан. Иван Яковлеви-чиниң чогаалдыгазы-биле бо шиини барык 20 чыл дургузунда эскертилге чок бүгү чонга эң каттырынчыг социал комедия болуп делгерээн. Ажил-агыйга эреңгейлээр чорукту элдээртип сойгалаан уран күжү-биле ук

100 чылынга

Василий КРИВДИК

ЧЕДИ ЛЕНИН
ОРДЕНИНИН
ЭДИЛЕКЧИЗИ
ЧҮНҮН
ДУГАЙЫНДА
ЫЫТТАВАЙН
БАРГАНЫЛ...

• Үзүндү •

...СССР-ниң Күрүне шаңналының Лауреады (1951 ч.), Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Салчак Калбак-Херекович Токаның "Араттың сөзү" деп үш кезектиг тоожу-зунда чүнүң дугайында ыыттавайн барганының чажыдын ооң өлгөнінің соонда, 28 чыл эрткенде, Кызылдың чурттагызы Матрена Лифантьевна Штрейба (Лубошникова) бо одуругларның авторунга чугалап берген.

— Ат-алдары чүгле бурунгаар депшилгелиг чаартылгалар-биле эвес, а репрессия чылдары-биле холбашкан, харын-даа боду христиан шажындан сагыл четтирген боорда, Милодара деп орус, уругга, бодунуң база сагылчын четтирген.

— Тока менден 10-12 хар хире улуг турган. Ол Мергенге төртүтүнген. Өг-бүлө ачазы чок, кончуг ады чурттап турган. Улуг угбазы узун, хөнү дурт-сынныг, кончуг чараш уруг чораан. Авазы уругларын азыраар дээш суурлар кезип, диленип чоруп каар. Оглун Дерзиг аксынга чурттап турган Лубошниковтарга хөлөчиктедип каан. Тока оларның оглу Агей-биле найыралады берген...

Маңаа намдаржыткан "Араттың сөзү" деп тоожудан чамдык домактарны кириери чугула боор. Ында мынчаар бижип турар: "Агейниң иези мени "оглум" деп адап, бодунуң өг-бүлезиниң ишти ышкаш ашкарып-чемгерип турган, чаа идик-хеп база кедирип каан..."

Сөөлзүредир, Лубошниковтар Дерзигден чоруй баарга, Тока тываларның, орустарның — доозазының Чолдак-Степан деп шолалаары, бай Степанны, Михайлов дээр ышкаш чүве ийин, аңаа хөдөлдөй берген — деп, Матрена Лифантьевна чугаалааш, уламчылаан — Ол шынап-ла, бичии, чолдак, калбак эгин-нерлиг, чоон кижичүве. Ол үеде Токаны улус кончуг ажилдаар, шалыпкын, мал-маганны эки ажаап билер кижичүве турган. Ынчангаш Чолдак-Степан аңаа эки хамаарылгалыг турган.

— Матрена Лифантьевна, "Араттың сөзүндө" Чолдак-Степаны хөдөлдөдөр дарлаар, дерзии кижичүве көргүзүп турар ийик чоп...

— Үе ыңдыг турган. Ынчаар бижири херек турган бооп чадавас. Ооң кадында ол үеде Токаның партизаннарга берип-

кени Чолдак-Степанның адының дугайында чугаа чоруп турган чүве. Ооң соонда алгыш болган. Мен чүгле сактыр чүвемни чугаалап ор мен. Тока үргүлчү үе-чергези оолдардан эки кеттирген чоруу сагындырар-дыр: чаа сапыктарлыг, ак хөйөңниг. Ол орус дылды эки билер турган. Удатпайн ол орус чүдүлгени хүлээп алган — Чолдак-Степанның күдээзи лама Тит Прокофьевич Иванов православ хүрээге христиан шажынны хүлээткен. Токаның Даниловкадан Медведевкага бола чедип кээрин сактыр-дыр мен. Удаваанда куда дүжүргөңнер — мээң сонгу иемниң уруу Анна Савельевна, Лубошникова-биле өлгөңнөр. Оларны Медведевканың хүрээзинге олла лама бадылаштырган. Сөөлүндө ол хүрээге аптека турган чүве...

— Матрена Лифантьевна, "Араттың сөзүндө" Анна дугайында чаңгыс-даа сөс чок, ында Тока Москваже өөренип чоруурунун мурнунда-ла ашакка барып алган Вера деп кыска ынакшылының дугайында бижип турар-ла болгай. Мону чүү деп билерил?

— Мээң сөзүмнү бадыткаар кырганнар ам-даа Медведевкада чурттап турарлар ийин. Ынчан Токага эки терге, инек, хой, андазын, илиир, бажыңны садып бергенер. Чер ажылын кылып болур турган. Ынчалза-даа үе ынчан дүвүрээзинниг турганындан чер ажылы кылып хөнү чок турган болгаш, Хем-Белдиринче ол чоруй барган. Ол аңаа шериг херээ эрттирип, ТАП Чазаанга чарылгалап турганының соонда, Москваже өөренип чоруй барган. Анна кыс уруг божуурга, оозу чок апарган. Тока Москва чурттуг кадайы Шураны Кызылга эккелген. Анна бүгү назынын чааскаан чурттап эрттиргеш, Кызылга чок болган. Тока номун бижип тургаш, чүнү удуртулга болдурганын чүгле бурган билер, ол ооң шииткекчизи. Хүрээ-хиит-биле демисел-даа турган, а Тока коммунист апарган. Миладора аажок ады чурттап турган, а Тока ооң дугайында чаңгыс-даа катап сагынмаан. Ол оон дуза-даа дилевээн. Кызылда ооң ажы-төлү чурттап чоруурлар. Салчак Калбак-Херекович Шура-биле база удавайн чарлы бергенер...

Дырбак КҮНЗЕГЕШ
очулдурган.

Красноярск хоорайга мындыг студент амыдыралым эгелээн. Үш дугаар кышкы сессия соонда, Тываже чанып чорааш, таварылга бооп, аныяк эрге дужа берген мен. Салым-чолум ооң-биле доңнажып, арыг сеткилимден ынакшып, студент тургаш-ла, ийи ажы-төлдүг апарган бис. Ынчангаш улуг оглум Красноярск хоорайга төртүтүнген чүве. Институт соонда өг-бүлө тудуп чурттаан амыдыралымыстың 22 чылдары шуужуп эрткен. Ол үениң иштинде 7 ажы-төлдүң ынак ада-иези, 2 бичии уйнуктарымыстың кырган-ава, ачазы-даа болдувус. Ынчалза-даа бистиң ынак ачавыс амыдыралдың берге оруктарына чези-холозы кестүп, эмнеттинмес хайлыг "кадайлаар" деп аарыгдан аарый берген. Ол уруг-дарыг кижизидилгезинче шуут-ла сагыш салбас, ажы-төл айтырыгларын чаңгыс херээжен кижиниң экинче чүдүрүпкен, чаңгыс оон дорт хүлээлгези кылдыр санап чоруур кижичүве болгай.

Боду хөй кадайлар аразында бажы тенип калган "сеноростан" хөй ышкаш, бажы дескинип калган чоруп турар. Ол кымыл дизе, бистиң ачавыс — Василий Дүктүг-оолович Сарыглар-дыр.

Ооң эртем-били-даа чедер. Дээди эртемниг, ынчалза-даа мегечи, кажар, олтуу кончуг кижичүве. Ол Хову-Аксы суурга комбинат турда, парторгтап турган. Чон-биле ажылдаар ажылда хирезинде, ол бир херээжен-биле көскүзү кончуг чоруп, профилакторияга дугуржуп

ӨГБЕМ
ЧАГЫНЫ

Долураа (Чолдак кадай) кырган-авам кедергей-ле чүдүлгө-сүзүлгелиг чораан, а кырган-ачам аңчы кижичүве болгаш бурган-шажынга шоолуг бүзүрөс, чүдүвөс, кырган-авамны кыжырып-шоодар кижичүве.

Ынчалза-даа кырган-авамның мындыг чугаазы мээң угаан, сеткилимде артып калган.

"Херээжен кижилер ыш-каш чырык өртемчөйде буяныг кижилер чок. Кыс кижичүве кончуг-ла байлак сеткилдиг, маадырлыг. Кажан уруг божуурга, ооң чүс-сөөгү шупту адырылгаш, катап тутчуп экирип, ыңдыг болза-даа кыс кижичүве чуга шил дег хээрэк. Ынчангаш кыс кижини кезээде камгалап, хүндүлөп чоруур сен, оглум".

Тывага шаанда аар-берге амыдыралды көрүп чораан өгбелеривистиң бо бөдүүн чагыгларын салгалдарымыска дамчыдары дыка-ла күзөңчиг.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чадаана хоорай.

Бистиң ачавыс мындыг

ЭРТЕ ДЭЭРЕ
БОДАНГАНЫ КЕДИЛИГ

алгаш, чурттап, ооң соонда бисти шуут-ла каапкаш, оң бажыңыга туруп алгаш турган үеги база бар. Ол үеде хеймер уруумну берге кезишкени-биле божоан болгаш, дыка берге байдалга турган бис. Ол ийи кижиниң харылзаазы суд-биле төнгөн чүве. Суд соонда безин 2-даа чыл иштинде Василий ол херээжен-биле душчүп келген, чүгле ашакка барып алырга, соксаан.

Ынчаар чылдар шуужуп эртсе-эртсе, Василийниң аңгы-аңгы херээженнер-биле катчып халыгы шуут-ла кедерээн. Баштайгы чурттап турган черивис — Шамбалыгга база ыңдыг кижичүве болган. Уругларым-биле ачавыс черле соксап, эттинип келир ыйнаан деп бүзүрөп, идегеп чораан бис. Ындыг болзажок ол хоочу кедереп, мээң билерим, таныырым 17 херээженнер-биле уламчылаан. Аңаа каш чижектен кирип көрей.

О.К.Сарыг-оол-биле олар үр үеде катчып келгенер. Суурга чурттап турза-даа, олар өске черге болчажып, Тока аттыг совхозка безин неделя хире дыштанып, бажыңнар хөлөзилеп алгаш, үеннеп турган боор чорду. О.К. ооң мурнунда, 1996 чылда, солуннарга база шүгүмчүлөдип шаг болган. Өг-бүлелиг аныяк оолдар дуурайлаар, Василий-биле база өске-даа ашактар-биле эр-херээжен харылзаазын ыдыр арын-нүүр чок ажык чарлаттынып чоруур, 50 хар ажыг назылыг Василийден сес-даа хар улуг угбай-ла-дыр. Бистиң байдалымысты эки билер хиреде, бисти дорамчылап бастыры ол ыйнаан.

1999 чылдың февраль айдан эгелеп ачавыс Сукпак суурга пилорамма удуртуп ажылдай берген. Ам-на угаан кирип, бисти

азыражыры ол-дур дээн бодал-биле дыка-ла амырап турган бис. Ол бодал сыр дедир болган. Бир-бир кадайлар-биле хапыйтыр, арнын сыңыйландыр ижип, хайдынып чоруп, бодун бот кижичүве мен деп, кадай өлгөңден бээр үр болган, божоаш чок болган деп мегелеп чарлаттынып тургаш, бир херээжен-биле дужа бериптирлер. Боду-биле дөмей, хөй чоруктуг, ажыл-агыйы-даа чок, ийи ажы-төлдүг херээжен-биле чурттап турар дээр-дир. Ол хиреде Василий ол бүгүнү шын эвес деп агартынып турар. Чүте дизе улгады берген ажы-төлүнүн мурнунга аңаа ыңчыг болбайн канчаар. Ынчангаш Василий Дүктүг-оолович өске кадайлар чокка чурттап шыдавас, төрүмелинден мындыг шынарлыг ада бооп турар. Бистиң билбизивис та чеже херээженнер-биле үеннеп чоруур кижичүве.

Ынчангаш чон аразында Василий ышкаш ашактарны чок деп болбас. Бар. Олар эрте дээр боданганы дээр боор. Чер-черлерге адалар чыыштарын эрттир-ип, эр, херээжен-даа улусту аңаа сайгарза чүл? Азы тускай хоойлудан үндүрүп, мегечи адаларны, кадайларны-даа торгаза кандыгыл? Бо хевээр уламчылаар чүве болза, ажы-төл ада-иелерин чүү дээш үнелээр апаарыл? Ажы-төлдөрин ынчалдыр муңгарадып чоруур адалар хөй. Шынчы эвес чуртталга ооң уржуундан аас-кежик чок ажы-төлдөр. Ындыг адалар ыңчыг, чованчыг-дыр.

Канчап ыңдыг чудун-биле чон аразында чурттап чоруур кижичүве сен, бистиң ынак ачавыс, Сарыглар Василий Дүктүг-оолович?

Нина САРЫГЛАР.
Хову-Аксы суур.

СИЛЕРНИНҮН ӨГ-БҮЛӨНӨРДӨ
КАНДЫГЫЛ?

Бөлүк немец эртемденнериниң психологтук болгаш социалогтук шинчилелдериниң түңнелдеринден алгаш көөргө, өг-бүлөгө үнүп келир чөрүлдээлерниң үнер дөзү барык-ла дөмей болуп турар.

Өг-бүлениң херээжен ээзи "кады кырыгырынга" хөй кезинде-ле:

- шайлалга соонда ооң кичээңгейи база эргелели читкени;
- кадайының айтырыгларын сонургавазы;
- чүгле чемнениринче хөй сагыш салгыры;
- сен чүнү-даа чугаалап турунда, дыңнавазы;
- кадайының даштыкы хевиринче база ооң каасталгаларын херекке албазы;

- эргими-биле ижин-кара чок чугаалажырының орунунга, солун номчуур азы телевизор көөрүңгө ынак дээш ажынарлар.

Ам өгнүн эр ээлери чүү дээш маргыжышкынны көдүрүп келирин көрээлинер:

- акша камнап билбези;
- телефонга эмин эрттир хөй шуугаары;
- чүгле каас-коя хептер, бодунуң арын-шырайының база эштериниң дугайында хөөрээри;
- кезээде кевин-херек чок ужунда дүгдүне берген турары;
- болур-чогууру ышкаш сексуалдыг эвес ("болур-чогууру" - киноларда ышкаш эвези).

А силерниң өг-бүлөңөрдө кандыгыл?

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫНАР!

— БӨГҮНГҮ БОЛУУШКУННАР, БӨГҮНГҮ АМЫДЫРАЛ
— САГЫШ-СЕТКИЛИНЕР ИЛЕРЕДИКЧИЗИ, СҮМЕЛЕКЧИЗИ
— ӨЙҮП ЧОРУУР БОДАЛДАРЫНАР СИЛЕРНИН ЧАГААЛАРЫНАР.

2002 чылдың 6 айларында чагыдылга уламчылавышаан.
185 рубль-биле 6 айларда чагыдып ап болур Силер.
Организацияларга 6 айларда өртээ — 238 рубль.
“Шынны” чагыдып алырынче далажынар!

ХӨЙ ЧАГЫДЫЛГАГА АКШАНЫ ТЫП АП ТУРАРЫМ

Солун, сеткүүл кажан-даа чагытпас, чүве номчуvas ындыг кижилерниң болгаш чамдык албан черлериниң, организацияларның бары чажыт эвес. Ындыгларны хурал-суглааларга база массалыг информация чепсектерин дамчыштыр са шүгүмчүлөп-даа чораан мен.

“А бодунар чогуу чүнү чагыдып алдынар ынчаш?” деп, номчукчу сонургаар чадавас. Чөптүг айтырыг. Харылаар алаар.

Солун чокта хоржок, ынчангаш шыдаар шаам-биле үзүктөп-даа тургаш, солун, сеткүүлдерни чагыдар мен. Алыксаан солунумну чагыдып албаанымда, шут амыравас, чаңчылым ындыг. А солуннарга чагыдылгага мөөрейлерни чылдың-на чарлаар. Эң идеп-кейлиг чагып алыкчыларны адап, шаңнаар бис... деп көгүдүп-ле турар. Ол хирезинде мээң адымны-даа адавас, шаңнап, мактавас-даа, мындыг чүве. А мөөр чедир чагыдылга кылган кижиде, албан организация-даа кожуунда чок боор чүве. Чылдың-на ындыг. Мен ону көрүп, билип, солуннарга бижип, шүгүмчүлөп-даа турар-ла мен. Ол хирезинде сураг. Даг-даа болза алтырарга, чаңгыланыр болгай. Мени шаңнап, мактаар дивейн ор мен. Ынчалза-даа чүвениң кызыл шынын чугаалаар алаар, чежеге дээр ыттавайн чоруур мен, үнүм чок кижиде эвес мен.

2002 чылдың бирги чартында кандыг солуннар чагыдып алганымны ам тодаргай бижип көрей. Почта салбырынга бо хүннерде чордум.

Чагыдылга кожуунда ниитизи-биле хирелиг чоруп турар чорду. А бодум дараазында солуннарны чагыдып алдым: “Шын”, “Тываның аныктары”, “Эне сөзү”, “Хем-Белдири”, “Хемчиктин сылдызы”, “Тувинская правда”, “Центр Азии”, “Эфир”. Ниитизи-биле 700 хире рубльге чагытканым ол.

Түңнелинде, ынча хөй солуннарны чагыдар акшаны кайгыны алырыл деп чамдык эштер айтырар чадавас. Ол база шын. Акшаны ажилдап өөренир херек. Хол, бутту шимчедир, башты ажилдадыр. Сонга, хаалга, өг ыяжы, стол, сандай, аптара, терге, шанак, шкаф чазап, демирден янзы-бүрү шоочалар сол, аът дагазындан эгелээш, алдын билзекке чедир нарын чүүлдерни кылып, бажыңыга ажилдаар болзунза, чаңгыс эвес, каш-даа мунну “тып” аар сен.

А ындыг ажилдар кылып шыдавас болзунза, мал азыраар херек. Акшалыг сайгарлыкчыларга азы эмчи, башкыларга-даа бол, ортумак ирчигешти садыптарыңга, 7-8 чүс акшаны сенээ бээр. Оон-биле солуннардан чагыдып алыр сен. Ынчаар ажилдаар болзунза, акша холдарыңче боттары-ла чүгүржүп кирип кээр. Оон-биле солуннар чагыдып алгаш, артканынга чүнү-даа садып ап болур сен. Пенсия, пособие, шалыңга-даа дегбейн барып болур. Бо-ла бүгүнү мен “акша чок” дээш өрү көрүп алган олурар, азырадыкчы хөөндөн ам-даа уштунмаан, ий-чаңгыс ындыг кижилерге хамаарыштырып орамынны номчукчу билип тур боор.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Бай-Тайга кожуун.

ЧЫЛДЫН-НА БИЖИДИП АЛГАШ...

Мен “Шын” солунну 1960 чылдан бээр чагыдып номчуп турар мен. Бир кезек үеде чагытпайн баргаш, чөмни чиirimге, амдан чок ышкаш сагындырар болган. Мергежилм база библиотекарь болгаш, солун, сеткүүлдерни дугаар аайы-биле көктөп ап чаңчыккан мен. Эки үелерде 10-15 чедир солуннарны чагыдып ап турган болзунса, амындыг шаавыс чок.

Бодум “Шынны” чылдың-на чагыдып алгаш, оон ажылымга

ажыглаары-биле материалдарны кескилеп ап, тускай папкаларга суп, хана солуннарда-даа, делгелгелерге-даа ажыглаар-дыр мен. Солуннардан материалдар чокта делгелгелер, конференция дээш, еске-даа массалыг ажилдар кылдымас боор чорду. Ынчангаш “Шынга” моон сонгаар чаа солун номнардан үзүндүлери, сарыг шажын календарын, улсучу эмнээшкни сүмелерин, анык-ескенге хоойлуда чаа чүүлдерден, тараажыга булун, иви мал

дугайында, чымчак алдынның өртөк-үнезинин дугайында, аңчы, балыкчы улуска ажыктыг, чаа-чаа солун чүүлдерден бижирин күзээр-дир мен.

Ий ортумак школазында аңнаашкын кичээлин эрттирип турар, аңаа ажыглаар материалдар дыка эвээш, анаа дуздаа, сүме-даа болур ынаан, база-ла чаа, солун чүүлдер негеттинип турар ийин.

Сержиңмаа БИРИННЕЙ.

Ий суур, Тожу кожуун.

ЭН-НЕ НОМЧУШТУГ

1929 чылга чедир Кызылга ийи бичии типографияга бирээзи моол дылга үнер “Шын” солунну, а ескези “Красный пахарь” (“Тувинская правда”) солунну парлап турганындан ол-ла чылын оларны каттыштыргаш, күрүне-нин чаңгыс аай типографиязын тургускан. Ынчанмыже 1925 чылдың август 31-ден эгелеп Тывага чүгле чаңгыс “Шын” солун база-ла үнүп эгелээн. Ынчангаш бо ийи солуннар кайызы-даа тыва парлап алынган эгелекчилери болгулаан.

1933 чылда ТАРЭ ТК-ның органы “Рэванэ шыны” деп чаа солун үнүп эгелээн. Ол дээрже амгы “Тываның аныктары”-дыр, 1936-1943 чылдарда республиканың үшкү солуну болур ТАР Биче Хурал Президиумунун болгаш Сайыттар Чөвүлелиниң органы “Хостуг арат” деп солун үнүп турган. Оон аңгыда республикага үш аңгы сеткүүлдер көстүп эгелээн.

А 1943 чылда кожууннар

солуннары база-ла үнүп турар апарган. Оон бир көскү чижээ, Чөөн-Хемчик кожуунун “Ленинчик орук” (амгы ады “Чаа орук”) солунунун үнүп эгелээни болур. Ынчалза-даа парлап алынган хөгжүлдери полиграфия баазынын быжыглаары-биле тудуш хол-баалы биске билдингир. Чогумна ындыг хөгжүлдери чедип алыр дээш, тодаргай сорулгаларны херек кырында амыдыралга салып боттандырган кижилер кымнар болуп турарып? Олар дээрже ол үеде ТАРН ТК-ның Чингине бижииниң даргазы Буян-Бадыргы Монгуш, ТАР-ның Эренгей сайыды Дондук Куулар, ТАР-ның Даштыкы херектер яамызынын сайыды Нимажап Монгуш олар-дыр.

1923-1926 чылдарда ТАР-ның Даштыкы херектер яамызынын сайыды турган Нимажап Монгуш ындыг тодаргай сорулгаларны чедип алыр дээш, 1925 чылдың июнь айда ТАР биле СССР-ниң аразынга эп-найралдын эң баштайгы керээзин Москвага барып чарып, анаа Дондук Куулар, Далаа-Сүрүн Соян — олар үжелээ ат салганнар. Оон сөөлүндө 1-2 ай хире хуусаа

эрткен соонда, шынап-ла, Кызылга баштайгы бичии типография көстүп келген.

Ол типографияга амгы “Шын” солунун баштайгы дугаарларын моол дылга эге баштай парлап үндүрер аргалыг болган. Ынчангаш ол үеден эгелээш, бо хүннерге чедир барык 76 чылдарның иштинде бистин ынак, хүндүткелдиг солунуус үзүк-соксаал чокка үнүп турары ол. Бир кижиде анык хире хуусаа иштинде “Шын” солун улуг, бичии номчукчуларның эң-не ынак, эң-не номчуштуг солуну апарган. Ол дээш бис аңаа өле баштыг өгбелеривистин өмүнээзинден анык кижиде бүрүзү-ле күдүк басып, мөгейип, оон чагыдылганын чыл санында-ла чедип ап, бот-боттарывыстың бот-бодунга дөмөйлөшпес өгбелеривистин ниити ынак солуну болдурур ужурут бис.

Ынчангаш рыноктуң оруу-биле чорурунун айткычызы, сүмелекчизи “Шын” солуну чагыдып алыңар!

Александр МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

Баш удур сүме

Күзүн, чазын дош кырлаары — кончуг айыылдыг! Чүге дээрже ол дыка доңмаан, хүн караанга оон кыры, адаа дыка дүрген эрип, чугалай бээр. Ылангы ыяштар үнген черлерниң чогуу үргүлчү чиглеп чыдар болгаш, дожу дыка чуга болур. Дош адаандан балыктаарыңга ынактарга дараазында дүрүмнерни утпайн сактып алгаш, сагып чорза эки.

...

Дошту кайы хамаанчок черлерден кешпеңер. Кежер мурнунда эки ылавылап, кижилерниң, мал-маганның кешип турган черлерин тодаргайлап көрүп алыңар! Күзүн чамдык үелерде доштуң кыры болгаш адаа эрип чыдарын утпаңар. Билбес черлерге баргаш, дошту кешкен чериңерни база дедир келир оруунарны чигелей көрүп, демдеглеп алыңар.

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫНЫН КЫЗЫЛ ХООРАЙДА ТӨВҮ

Чарлалдарны массалыг информация чепсектеринге парладып тургаш, дараазында хевирлер езугаар бедик мергежилдиг кадрларны шилип бээринге дузалаар

БЫАП-ЛА КИИРЕР МЕДЭЭЛЕРИ

Ажылдаар чери (мергежи-ли, албан-дужаалы)	Шалыңы	Организацияның ады (ыяап-ла киирер)	Кадр килдизиниң телефону	
НЕМЕЛДЕ МЕДЭЭЛЕР				
Эр, херээжени	Хар-назыны	Эртеми	Ажыл дуржул-газы	Ажыл графиги
АЧЫ-ДУЗАНЫ ХАЛАС ЧЕДИРЕР		Чагылгарны киирер чери: Кызыл, Красноармейская 76, телефоннары: 1-12-00, 1-11-69, 1-13-08. Чонну ажылга хаара тударының Кызылда төвү.		

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, улуттук болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге эрэн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хем-чээли 2 парламал ама.

Тираж 4730. Чагыг 136.

АГАР САНЬБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүкелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттырган саннары болгаш еске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харылаар.